

יוסף ריבלין

נוסחת הנאמנות בשטרות – היקפה ותוקפה

לע"ג יריד יקר
ורע מסור ונאמן
ר' צבי ע"ה

א. הסוגיה התלמודית

הנושה בחברו חייב לבסס בראיות את חביעתו מן החייב.¹ הוא יכול לעשות זאת על ידי העמדת שני עדים שיעידו על מתן ההלוואה או על ידי הצגת שטר ראוי.² הלווה מצדו יכול לסכל את התביעה, אם יעמיד שני עדים שיעידו שהוא פרע את חובו, או אם יציג למלווה את שטר החוב כשהוא קרוע או כשיש שובר על גביו (דהיינו, אישור בחתימתו של המלווה שהחוב נפרע). אם אין למלווה כל ראיה, יכול הלווה לטעון: "לא היו דברים מעולם", או "פרעתי", ויפטור מתשלום.³ אם אין ללווה כל ראיה לסכל את תביעתו המוכחת של המלווה, עליו לפרוע את מלוא החוב.⁴

חילוקי דברים בין מלווה ולווה בעניין ההלוואה ימיהם כימי ההלוואה עצמה. אמנם ללווה יש עניין להשיב את הכסף, ולו רק כדי לזכות באמונו של המלווה בעת בקשת הלוואה חדשה, אך פעמים מעבירו מצבו הדחוק על דעתו, ובלא דעת או בדעה רפה הוא טוען שפרע את החוב.

המלווה מצדו חש בדרך כלל עליונות על הלווה, שהרי בסופו של דבר הוא זה שנענה לבקשת ההלוואה של הלווה ועשה חסד עם הלווה בזה שנתן לו מכספו. לפיכך הלכה והתרחבה לה התופעה שהלווה היה מייפה בשטר החוב את כוחו של המלווה,

- 1 חובה יסודית זו נגזרת מהכלל: "המוציא מחברו עליו הראיה" (משנה בבא קמא ג, יא).
- 2 הדברים נובעים בפשטות מסוגיות תלמודיות רבות. ראה משנה שבועות ו, א; בבלי שבועות מא ע"א ואילך. "שטר ראוי" משמעו שטר שעבר תהליך של קיום שטרות בבית דין, כך שהלווה אינו יכול לטעון כנגדו "מזויף", ראה משנה בבא בתרא י, ו; בבלי בבא בתרא, קסח ע"ב; כתובות כא ע"א. אם השטר לא עבר תהליך כזה, אזי אם הלווה טוען שהוא מזויף, ייאלץ המלווה לקיימו כדי שיהיה תקף.
- 3 הפטור בטענת "פרעתי" הוא מכוח "מיגור", מתוך שיכול היה לומר "לא היו דברים מעולם", נאמן לומר "פרעתי". הדברים עולים מהסוגיות בכתובות פה ע"א; שבועות מב ע"א.
- 4 ראה שבועות מא ע"א. מלשון הגמרא משמע, שנוסחת הנאמנות נאמרה בעל-פה. ראה רש"י, ד"ה "ההוא".

בזה שקיבל על עצמו, שבכל עת שיתעוררו חילוקי דברים בינו ובין המלווה, יד המלווה תהיה על העליונה.⁵

הגמרא מביאה דוגמאות למציאות שבה הלווה או החייב מעניק נאמנות לנושהו. העיקרון העולה מהסוגיה התלמודית הוא שנטל ההוכחה שהוטל על התובע מכוח הכלל: "המוציא מחברו עליו הראיה",⁶ מעניק בכך זכות משפטית לנתבע. אבל זכות זו מסורה לשיקול דעתו של הנתבע, אם הוא חפץ בה אם לאו. אם החליט הנתבע לוותר על זכותו, בשל הכרת הטובה שהוא חש כלפי המלווה או בשל לחצו של המלווה, הוא רשאי לעשות זאת.

וכך נאמר בגמרא:

ההוא דאמר ליה לחבריה, מהימנת לי כל אימת דאמרת לי לא פרענא. אזל פרעיה באפי סהדי, אביי ורבא דאמרי תרוייהו הא הימניה. מתקיף לה רב פפא: נהי דהימניה טפי מנפשיה טפי מסהדי מי הימניה? ההוא דא"ל לחבריה מהימנת לי כבי תרי כל אימת דאמרת לא פרענא, אזל פרעיה באפי תלתא. אמר רב פפא כבי תרי הימניה כבי תלתא לא הימניה. א"ל רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא: אימור דאמרי רבנן דאזלינן בתר רוב דעות, ה"מ לענין אומדנא, דכמה דנפישו בקיאי טפי. אבל לענין עדות, מאה כתרי ותרי כמאה. לישנא אחרינא: ההוא דא"ל לחבריה מהימנת לי כבי תרי כל אימת דאמרת לא פרענא, אזל ופרעיה באפי תלתא. אמר רב פפא: כבי תרי הימניה כבי תלתא לא הימניה. מתקיף לה רב הונא בריה דרב יהושע: תרי כמאה ומאה כתרי, ואי א"ל כבי תלתא ואזל פרעיה באפי בי ארבעה כיון דנחית לדעות נחית לדעות.⁷

מסוגיית הגמרא עולים הדברים הבאים:

1. אם הלווה אומר: נאמן עלי אתה המלווה, ובכל עת שתאמר שלא פרעתי את החוב, אפרעו – יהיה המלווה נאמן; אבל אם יביא הלווה עדים שפרע, ייפטר.
2. אם הלווה אומר: נאמן אתה עלי כשני עדים, יהיה המלווה נאמן גם כנגד שני עדי פירעון וגם כנגד מאה.

5 המהרשד"ם מדבר על הענקת הנאמנות שהפכה למנהג, שאלות ותשובות מהרשד"ם, חושן משפט, סי' קיב; הרשב"א מדבר על היקף התופעה ועל קיבועה כתקנת קהל, שו"ת הרשב"א, ב, סי' שלה; וכך גם בשו"ת הריטב"א, סי' קלח. וראה שו"ת תורת אמת, סי' עד.

6 משנה בבא קמא ג, יא, ובמקומות רבים נוספים.

7 שבועות מב ע"א.

3. אבל אם אמר: נאמן אתה עלי כשלושה עדים, אם יביא הלווה ארבעה עדים שפרע את החוב, ייפטר.⁸ כאמור, ללא הענקת הנאמנות היו התוצאות ההלכתיות שונות. ראשית, מוטלת על המלווה חובה להוכיח את תביעתו על ידי עדים או באמצעות שטר. אין דיבורו של המלווה משמש כהוכחה, ולכן בהיעדר הוכחה מצד המלווה, פטור הלווה מלשלם. אם הציג המלווה הוכחה, וכנגדו הביא הלווה הוכחה שאינו חייב, ייפטר הלווה, מכיוון שמעמידים ממון על חזקתו, ואין מוציאים אותו מידי הלווה מחמת הספק. על סוגיית הגמרא מוסיף הרמב"ם: "מה תהיה תקנתו? כשיפרע, יקרע השטר או יעיד זה המלווה על עצמו שבטל כל שטר שיש לו על פלוני או יעיד על עצמו שלא בפני הלווה שקיבל כל חוב שיש לו אצל פלוני".⁹ כלומר, הלווה צריך להבטיח את עצמו על ידי קריעת שטר החוב, או שיאמר המלווה בפני עדים שביטל כל שטר שיש לו על הלווה, או שיודה המלווה בפני עדים שהחוב נפרע.¹⁰

ב. נוסחת הנאמנות בשטרות

למעשה מצאנו נוסחת נאמנות כבר בשטרי יב מן המאה החמישית לפנה"ס: "ולא אוכל לומר לך לאמר, שלמתי לך את כספך וריביתו, כשהשטר הזה בידך".¹¹ אמנם, כפי הידוע, אין מסמכי יב משקפים את ההלכה, ויש ספק, אם ניתן ללמוד מהם במה שנוגע למשפט העברי.¹² עם זאת לענייננו מחוזקת ההנחה שנוסחת הנאמנות בשטרות היא קדומה.¹³

בספר השטרות של רב סעדיה גאון מביא הגאון את ההוראות לסופרים ומקדים לנוסחת הנאמנות את ההתראה ללווה:

8 לסוגיה שלפנינו, יש לצרף את ההבחנה שנאמרה בסוגיה בבבא מציעא (סו ע"א). כל זכות שתוענק על ידי אחד הצדדים למשנהו יהיה לה תוקף, רק אם נאמרה בתחילת כריתת ההסכם או במהלכו. אבל אם נאמרה על ידי הלווה לקראת סוף העסקה, הרי היא בבחינת "פטומי מילי בעלמא", והיא אינה מחייבת.

9 יד החזקה, הלכות מלוה ולוה טו, ד.

10 אמנם לגבי הודאת המלווה יש חולקין, וראה להלן.

11 קאוילי (A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.* Oxford, 1923), תעודה מס' 10, ב' פורטן וע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 56 [= א' גולאק, אוצר השטרות הנהוגים בישראל, ירושלים תרפ"ו (להלן: גולאק, אוצר השטרות), עמ' 203].

12 ראה: Y. Muffs, *Studies in the Aramaic Legal Documents from Elephantine*, New York, 1973; R. Yaron, *Gifts in Contemplation of Death in Jewish and Roman Law*, Oxford 1960; B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkeley and Los Angeles 1968

13 אמנם בשטרי החוב הקדומים מכבל לא מופיעה נוסחת הנאמנות, ראה: A. Skaist, *The Old Babylonian Loan Contract, Its History and Geography*, Ramat-Gan, 1994

והרביעי, הנאמנות. ואין זה הכרחי בכל שטר הלוואה, אבל תשומת הלב הנאותה למלווה שיתרו העדים את הלווה על כך... ויכתבו לו כך: ואתרינא ביה בפל' ואמרנא ליה, חזי, כד פרעת ליה לפל' הלין זוזי, קרעיה להדין שטרא, או דכתבת על גביה או דנקטת תבארא עליה, או דפרעת כאנפי שהדי. ואילא כל אימאתי דייפיק שטרא דנן כד לא קריע או כד לא כתיב על גבי או כד לא נקיט תבארא עליה, מהימן הוא פלוני בדיבוריה כתרין שהדי עלך. וכל אימאתי דאמר דלא פרענא ולית לך שהדי דפרעת ליה, פרעת ליה הלין זוזי בלא שבועתא ולא גזירתא. וקביל עלוהי פל' דנן התראה דא.¹⁴

על פי נוסחה זו, מעניק הלווה למלווה נאמנות כשני עדים. האפשרויות העומדות בפני הלווה להוכיח את עובדת הפירעון הן: א. קריעת שטר החוב;¹⁵ ב. כתיבה על גבי השטר;¹⁶ ג. הצגת שובר;¹⁷ ד. הבאת עדים. אם לא הצליח הלווה להוכיח את הפירעון באחת מן האפשרויות הנזכרות, יחייבו אותו לשלם למלווה את מלוא דמי החוב. מתוך המשך דברי רב סעדיה גאון משמע, לכאורה, שאם יעמיד הלווה שני עדים מטעמו שיעידו שהחוב נפרע, יגבר כוחם של העדים על נאמנותו של המלווה, והלווה ייפטר

14 הקטע שהובא הוא תרגום מן המקור הערבי, ראה מ' בן-ששון, 'שירידי מספר העדות והשטרות לרס"ג', שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ז), עמ' 135-278 (להלן: רס"ג, שטרות), עמ' 199-197. הגזירתא היא סוג של שבועה שהייתה שכיחה בימי הגאונים. היא נזכרת לראשונה בתשובת רב נטרונאי גאון, ששימש בגאונות סורא באמצע המאה התשיעית לסה"ג, והוא מייחסה לרב צדוק גאון ששימש בגאונות זמן מה לפניו. ראה בהרחבה: י' ריבלין, שטרי קהילת אליסאנה, רמת-גן תשנ"ה (להלן: ריבלין, אליסאנה), עמ' 42-44.

15 הכוונה היא לקרע שמהווה סימן של פירעון, קרע בית-דין וכיוצא בזה. במסכת בבא בתרא קסח ע"ב מתארים מהו קרע בית דין, כגון שנקרע שתי וערב, או שנקרע מקום עדים ומקום הזמן ומקום התורף.

16 לא נאמר כאן מהו אופי הכתיבה, אך יש לשער, שעל-גבי השטר נכתב פרוע, נפרע וכיו"ב.

17 השובר הוא שטר עצמאי, שנרשם בו, שחובו של פלוני לפלוני נפרע. שטר שובר נזכר כבר במשנה בבא מציעא א, ז ("מצא גטי נשים ושחרורי עבדים, דייתיקי, מתנה ושוכרים – הרי זה לא יחזיר"). אצל רס"ג, שטרות (עמ' 276-277), מצאנו נוסח של שטר סימפון המשמש גם הוא כשובר, אך הטקסט קטוע, וקשה להציל ממנו דבר. רב יהודה הברצלוני מבחין בין שובר לסימפון וכותב: "כי רוב הסימפונות דרכן להכתב עם שטרי החוב... והשוברין נכתבין בפני עצמן", ראה ספר השטרות להרב הנשיא רבנו יהודה בר' ברזילי הברצלוני, מהד' שז"ח האלברשטאם, ירושלים תשכ"ז (להלן: רי"ב, שטרות), עמ' 66-67. ר' יהודה הברצלוני מוסיף שם, שהסימפון נכתב בדרך כלל כאשר נפרע מקצת החוב. בפתחת נוסחת השובר כותב ר' יהודה הברצלוני: "והשובר הוא נעשה על שטר חוב שנאבד... כי אולי שמא ימצא היום ומחר ויתבעוהו היורשין או הוא עצמו, ונעשה גמי על מי שהוא במדינה אחרת ואין שטר חוב אצלו", רי"ב, שטרות, עמ' 99-100. יוצא אפוא, שמדברי רב סעדיה גאון אף למדנו מהו הסדר הראוי להוכחת הפירעון. א. כאשר שטר החוב מצוי בידי המלווה והחוב נפרע במלואו, יטול הלווה את שטר החוב ויקרענו. ב. אם החוב נפרע בחלקו, ייכתב הדבר על גבי השטר. ג. אם אין השטר מצוי בידי המלווה, יכתוב המלווה שובר וימסרנו ללווה. ראה בהרחבה ריבלין, אליסאנה, עמ' 153-160.

מלשם. תוספת זו אינה תואמת לנאמר בסוגיה התלמודית, שעולה ממנה, שהענקת נאמנות למלווה כשני עדים מסייעת לו לעמוד אף כנגד מאה עדים של הלווה, ואילו לפי דברי רב סעדיה גאון אין המלווה גובר על עדי הלווה: "אוקי תרי להדי תרי ואוקי ממונא בחזקת מריה"¹⁸. כלומר, נאמנותו של המלווה, הטוען שהלווה חייב לו ממון, שווה בכוחה לדברי העדים, המעידים שהחוב נפרע, ולפנינו, כביכול, שני עדים כנגד שניים. מצב כזה אינו מאפשר למלווה להוציא ממון מן הלווה, ולכן נשאר הממון בחזקתו, חזקת הלווה, והוא יהיה פטור מלשם.

עוד ראוי לעיון השאלה, מהו היחס לדעת רב סעדיה גאון בין השוכרים למיניהם לבין הפירעון בפני עדים. על-פי סדר הבאת הדברים נראה, שהדבר הראוי ביותר ללווה לעשות הוא לקחת את שטר-החוב מידי המלווה ולקרוע אותו, ורק בדלית ברירה יעמיד הלווה עדים שהחוב נפרע. עם זאת יש לזכור, שכוחם של העדים יעמוד ללווה גם אם יציג המלווה שטר-חוב תקף ושלם.

רב סעדיה גאון קושר בדרך כלל את הנאמנות עם האחריות והקניין, וקובע ששלושת אלה משותפים לשטרות רבים.¹⁹ הוא מציין ששטרות מסוימים אין בהם צורך בנאמנות, כמו למשל בצוואה.²⁰

נוסחה דומה מצויה גם בספר השטרות של רב האי גאון:

ואם מזהירין [[את הלוה]] שלא יפרע את החוב אלא בפני עידים (!) [ומקבל] הלוה [על ע]צמו [ההזהר]ה כי כל זמן שהשטר יוצא מיד המלוה [[כצ"ל]] הוא [נאמן לומר ש]לא נפרעתי, וכך כותבין. והכין אתרינן ביה בפלני דגן [ואמ]רנא ליה, חזי כד פרעת ליה לפלני הדין חוב, לא תפרעיה אלא באנפי סהדי, או דקרעית ליה להדין שטרא, או דכתבת על גביה מאי דפרעת, או דנקטת [שוברא] עליה. ואילא כל אימת דנפיק שטרא כד לא קריע או כד לא כתיב על גביה פרעון או כד לית לך שהדי דפרעית, מהימן פלי דגן למימר לא פריענא, ועלך

18 לשון כתובות כ ע"א.

19 רס"ג, שטרות, עמ' 195. ב"אחריות" הכוונה היא להתחייבות של המתחייב שמלווה בשעבוד נכסיו. משמעות שעבוד הנכסים היא, שאם יארע נזק כלשהו לצד שכנגד, יפצהו המתחייב בנכסיו. האחריות והנאמנות מקבלות את תוקפן על ידי מעשה קניין. בדרך כלל מדובר בשטרות בקניין סודר, שבו קונה המתחייב את הסודר מידי העדים ומשעבד להם בתמורה או בחליפין את נכסיו ואת גופו לקיום התחייבויותיו. על הקניין והאחריות ראה ריבלין, אליסאנה, עמ' 95-98.

20 המצווה מחמת מיתה, אינו צריך להעניק נאמנות למקבל, מכיוון ש"דברי ש"כ"ב מרע ככתובין וכמסורין דמי" (גיטין יג ע"א; בבא בתרא קנא ע"א). ראה ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 265; 313.

למפרע יתיה כוליה חוב דנן או מאי [ראמר דאי]ת ליה מיניה במימר פומיה בלא שבועה ובלא גזירתא ולא [שמתא] לא סתם ולא פירוש.²¹

גם מנוסחת רב האי גאון עולה שהענקת הנאמנות שנעשית מרצונו החופשי של הלווה כרוכה במתן אזהרה ללווה. נוסחת רב האי גאון שונה במקצת מנוסחת רב סעדיה גאון, בכך שהיא מקדימה את העדים, ועולה ממנה, שהדבר הראוי ביותר שעל הלווה לעשות הוא לפרוע את חובו בפני עדים, ורק בהמשך באות האפשרויות האחרות. מבחינת תוקף הראיות אין הבדל בין הנוסחאות, וגם לפי רב האי גאון, עדי הפירעון של הלווה יגברו על נאמנותו של המלווה, אף אם יציג שטר-חוב תקף ושלם.²²

נבחן עתה את נוסחת ר' יהודה הברצלוני:

והתרינו בו בפלוני זה ואמרנו לו, ראה כשאתה פורע לפלוני זוזים אלו בפני עדים פרע לו וטול שטר זה מתחת ידו וקרעהו או כתוב על גביו שהוא פרוע, שכל זמן ששטר זה יוצא מתחת ידי פלוני או מתחת יד יורשיו אחריו בדלא קרוע או בדלא כתוב על גבו שהוא פרוע או שאין לך עדים, נאמן יהא עליך על זה כשני עדים כשרים ואתה פורע לו זוזים בלא חרם ובלא שבועה ובלא שום טענה בעולם.²³

ר' יהודה הברצלוני ממליץ בפני הלווה לעשות את שתי הפעולות הבאות: לפרוע בפני שני עדים וכן ליטול את השטר מידי המלווה ולקרעו. נוסחאות דומות מצויות גם בספר העיטור;²⁴ בשטרות של רבנו שמחה תלמיד רש"י שהובאו במחזור ויטרי,²⁵ ובשטרותיו של ר' אהרן הכהן מלוניל בספרו ארחות חיים.²⁶ בספרי השטרות השונים מופיעה נוסחת נאמנות לא רק בשטרי הלוואה אלא גם בשטרות אחרים, בדרך כלל כאשר צד אחד בעסקה מתחייב לזולתו, כפי שמצוי בשטר החוב.

21 ש' אסף, 'ספר השטרות לרב האי גאון', מוסף לתרביץ א, ג (תר"ץ) [להלן: רה"ג, שטרות], עמ' 21. אלה הסימנים המשמשים בהעתקת הטקסט: [ ] השלמה משוערת של טקסט; [[ ]] הכהרה; < > תוספת בין השיטין; << >> מחיקה במקור; (!) כתיבה שונה מהמקובל.
22 על משמעות החרם וסוגיו ראה ריבלין, אליסאנה, עמ' 44-45.
23 רי"ב, שטרות, שטר "זפאתא", עמ' 53-54 [=גולאק, אוצר השטרות, עמ' 206-207].
24 ראה למשל ספר העיטור, מהדורת מאיר יונה, וורשה תרמ"ג, א, סו ע"ב-ע"ג.
25 מחזור ויטרי לרבנו שמחה, מהד' שמעון הלוי איש הורביץ, נירנבערג תרפ"ג, סעיף תקסט, עמ' 796.
26 השטרות לא נכללו בספר ארחות חיים הנדפס. מהדורת השטרות מוכנה עמי בכתובים, והיא תפורסם אי"ה בקרוב.

בקובץ השטרות מאליסאנה מופיעה הנוסחה בשטרי חוב, בערבות, בערבות-קבלנות, בהפתיקי במשכונה ואף במכירה.²⁷ גם בספרי השו"ת לדורותיהם ולמקומותיהם, מוצאים אנו נוסחאות נאמנות בעיקר בשטרי חוב, אך גם בשטרי מכר ובשותפות מסוג "עיסקא".²⁸

ג. נוסחת הנאמנות בכתובה

הדיון בנוסחת הנאמנות של שטרי החוב ראוי שייפתח בעיון בנוסחת הנאמנות של שטר הכתובה, שהוא למעשה אחד מסוגי שטרי החוב. בכתובה מתחייב הבעל לאשתו, שבעת גירושיה או לאחר מותו היא תהיה רשאית לתבוע את סכום כסף הנקוב בכתובה. בשל מוקם היחסים המיוחד שבין החייב לנושהו במקרה זה ובשל העובדה שבמקרים לא מעטים יעמוד שטר הכתובה לפירעון כנגד יורשי החייב, יש משמעות רבה להענקת הנאמנות, לניסוחה ולתוקפה.

במשנה במסכת כתובות (ט, ה) נאמר: "כתב לה: נדר ושבועה אין לי עליך, אינו יכול להשביעה". בהמשך מציעה המשנה נוסחאות שונות וקובעת את היקף הנאמנות שניתנת לאישה בכל אחת מהן. לכאורה עולה שהכול לפי תנאו, כלומר, אם תיאמר הנוסחה כראוי, אזי היא תכלול את כל אשר ביקש המתנה, הוא הבעל, להתנות.

אבל לאמיתו של דבר קיימת מחלוקת, אם הפטור משבועה שנותן הבעל בעת הקידושין מועיל גם לגבי היורשים. כגמרא הובא דיון לגבי נוסחת פטור שונה. וכך נאמר: "אמר רב נחמן אמר שמואל משום אבא שאול בן מרים: בין דלא שבועה בין דנקי שבועה, בין דלא נדר ובין דנקי נדר, בין מנכסי ובין מנכסי אילין - בין הוא ובין יורשיו אין משביעין אותה, אבל מה אעשה שהרי אמרו חכמים: הבא ליפרע מנכסי יתומים - לא יפרע אלא בשבועה... אמר רב נחמן אמר שמואל: הלכה כבן אימא

27 ריבלין, אליסאנה, עמ' 119 ואילך; 194.

28 ראה, למשל בספרי השו"ת הבאים: הרשב"א, ב, שי, ד, קצב; חכמי פרוכניציה, ב, מה; הרא"ש, סח, כט; ריטב"א, מח; מהר"ם אלשקר, יג; מהר"י בן לב א, קר; מהרש"ם, חו"מ, נג; דברי ריבון, קטו; בצלאל אשכנזי, כד; ראנ"ח, כא; תורת אמת, פב; מהר"ט, א, ס; צדקה ומשפט, חו"מ, ט; אבני שי"ש, ב, מה. בעסקת שותפות ובכל שאר העסקאות שבהן ההתחייבות של הצדדים היא הדדית, אין משמעות להענקת נאמנות על ידי כל צד למשנהו, שהרי אם שניהם נאמנים באותה מידה, אין הענקת הנאמנות ההדדית תורמת להשגת הכרעה בין הצדדים היריבים. שונה הדבר בשותפות מסוג עיסקא, שבה השותף המתעסק מעניק נאמנות לשותף המשקיע; ראה, למשל, שו"ת הרא"ש, עא, ב. בנוסחת הנאמנות שבקובץ השטרות של ש"ס מינכן מעניק הלווה למלווה נאמנות כמאה עדים; ראה י' ריבלין, "טופסי שטרות בש"ס כתב-יד מינכן", שנתון המשפט העברי כ (תשנ"ה-תשנ"ז), עמ' 312.

מרים".²⁹ הטיעון "אבל מה אעשה שהרי אמרו חכמים" מלמד, לכאורה, שהסיבה לחוסר יכולתו של הבעל לפטור את אשתו מהשבועה, כאשר היא תובעת את כתובתה מהיורשים, אינה נעוצה בכלל של "חב לאחריני", אלא בהסדר כללי כעין "תקנת הציבור", דהיינו, לא משום שבמתן הפטור פוגע הבעל בזכותם של אחרים, אלא משום שלדעת חכמים, ראוי הדבר, שאלמנה שתובעת כסף מיורשי בעלה, לא תיפרע אלא בשבועה. ומכל מקום נמצאנו למדים, שהטלת השבועה על האישה אינה עניינה האישי של הבעל, שברצונו הוא פוטרה מן השבועה. אלא שעדיין קיים ספק, האם אכן קיימת מחלוקת בלתי ניתנת לגישור בין דברי אבא שאול לדברי המשנה. הספק נובע מן הלשון שבגמרא "נקי שבועה", שאינו חד-משמעי כלשון המשנה: "נדר ושבועה אין לי עליך". ואכן יש נטייה בין המפרשים לומר שאין מחלוקת ביניהם, ואם יבטא הבעל במפורש את כוונתו, שהאישה תגבה את כתובתה ללא שבועה, יהיה תוקף מחייב לדבריו. כך קובע, למשל, רב שרירא גאון בתשובה,³⁰ וכך מכריע הרי"ף בהלכותיו.³¹ אף שיש גם דעות אחרות, נפסק להלכה, שאם הבעל יפטור את אשתו מהשבועה, ונוסחת הפטור תציין במפורש, שהפטור הזה תקף גם כלפי היורשים – יהיה תוקף מחייב לדבריו.³²

עתה נקלעים אנו למחלוקת נוספת: מהו המועד הראוי להענקת הפטור. מדברי הרי"ף עולה, לכאורה, שהענקה זו צריכה להיכתב בכתובה, במועד יצירת החוב.³³ אחרים סוברים שעדיף לעשות זאת בעת עריכת הצוואה. כך נאמר בתשובת גאון: "וה"מ דכתב לה בשעת קידושין דלא מהני תנאיה אלא לנפשיה, אבל פטרה בשעת מיתתו... דבריו קיימין",³⁴ וכך קובע גם רב שרירא גאון בתשובתו.³⁵ גם בסוגיה זו יש פרשנות מגשרת בין החולקים, ועל-פיה יודה הרי"ף, שלפטור בצוואה יהיה תוקף, אם יפרש הבעל דבריו ויאמר, שכוונתו לפטור את האישה בעת גביית כתובתה.³⁶

29 בבלי כתובות פז ע"א. וראה גם רי"ף ונושאי כליו, כתובות, שם. חובת השבועה בעת הגבייה מן היורשים עולה מדברי המשנה שם, ב וכן ז.

30 אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, סוף סי' תרטו, עמ' 282-283. וראה תשובות הגאונים, מהדורת א"א הרכבי, ירושלים תשכ"ו, סי' א, עמ' 1-2, תשובה זו מיוחסת לרב האי גאון, ראה שם, עמ' 342, הערות ותקונים.

31 חידושי הרי"ף על מסכת כתובות פז ע"א.

32 ראה טור ושו"ע אה"ע סי' צח, ובנושאי הכלים.

33 כך מובא במרדכי, כתובות פז ע"ב, בשם הרי"ף.

34 תשובות הגאונים, שערי צדק, ירושלים תשכ"ו, ד, ד, סי' י, עמ' קכב. וראה גם סי' ע, עמ' קנג.

35 תשובות הגאונים, הרכבי, שם, סי' שע-שעא, עמ' 313-315. וראה גם בתוך: ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט, סי' עז, עמ' 30-31; הג"ל, ספר המקצועות, ירושלים תשי"ז, סי' מד, עמ' לז-לח.

36 בי"ח, אה"ע סי' צח.

וכך אכן פסק הרמב"ם: "התנה עמה שתגבה כתובתה מיורשיו בלא שבועה או שתהיה נאמנת בכל מה שתטעון על יורשיו הרי זו נוטלת מהן בלא שבועה"³⁷. בצוואות שנמצאו בגניזה הקהירית יש שכיחות רבה לנוסחת הפטור משבועה: "ופטרתי אותה מכל שבועה ועשיתי אותה נאמנת... ואין לאחד מילדי להשביעה והיא נאמנת בכל מה שיתבעו אותה";³⁸ "וניקייתה מכל השבועות והחרמים והגילגול ולא לאחד מיורשי אחרי עליה שבועה בעולם"³⁹.

ד. תוקף נוסחת הנאמנות

הרמב"ם פוסק כך לגבי שטרי חוב רגילים: "ואם התנה שיגבה אף מן היורש בלא שבועה, גובה בלא שבועה"⁴⁰ כך מצוי בתשובות, וכך נפסק גם בשו"ע: "אלא א"כ פירש שפוטר ממנו ומיורשיו"⁴¹. בעקבות הדיון לעניין גביית הכתובה מהיורשים, התפתח דיון בספרות ההלכה, האם נוסחת הנאמנות מועילה לגבי הלקוחות. מן הראוי להעיר, שבסוגיה זו הנסיבות של גביית הכתובה זהות לאלה של חוב רגיל, ולכן נקדים את הדיון בחוב רגיל לזה של הכתובה.

מלשון המשנה – "שכולן צריכין שבועה, ואין היורשין צריכין שבועה" – עולה, שכל נושה חייב כשבועה בעת תביעת החוב מיורשי החייב, בין בחוב הכתובה ובין בכל חוב אחר.⁴² כידוע, משתעבדים כל נכסי החייב לטובת הנושה. אם בעת הפירעון אין בידי החייב נכסים בני חורין, זכאי הנושה לטרונף נכסים שהשתעבדו לו בחובו מידי הלקוחות.⁴³ כמו תביעה מן היורשים, גם טריפת נכסים מידי הלקוחות אינה נעשית

37 הלכות אישות טז, כ. אף שמהקשר הדברים אפשר להניח שהתניה זו של הבעל באה בעת הנישואין, אין הרמב"ם נדרש להבחנה זו. מכאן נראה, לכאורה, שאין הרמב"ם מקפיד על מועד ההתנייה.

38 ריבלין, הירושה, תעודה 62, עמ' 399-400.

39 שם, תעודה 66, עמ' 406, וראה שם תעודות נוספות. על ההבדל בעניין זה בין הקהילות השונות ועל סיבותיו אעמוד בהרחבה במאמר נפרד.

40 הלכות מלוה ולוה טו, ז. שטרי חוב מהגניזה הקהירית כוללים גם הם נוסחת נאמנות שתוקפה גם בגבייה מן היורשים, כך מופיע, למשל, בהסכם של פשרה בגין חוב, משנת 1133. ראה ש"ד גויטיין, "שימושי בית-דין מן הגניזה הקהירית", קרית ספר מא (תשכ"ו), עמ' 267.

41 ראה למשל: שו"ת הרשב"א, ג, סי' לח; שולחן ערוך, חושן משפט עא, יז.

42 משנה כתובות ט, ב, וראה לעיל סעיף א.

43 הדברים אמורים בנכסי דלא נידי, שקנו לקוחות אחרי שנוצרו ההתחייבות ושעבוד הנכסים על ידי החייב; ולכן זכותו של התובע לגבי אותם נכסים קדמה לזכות מי שקנה אותם לאחר מכן. ראה גיטין מח ע"ב; רמב"ם, הלכות מלוה ולוה יח, א.

בפניו של החייב, ולכן גם היא מחייבת את התובע להישבע. כפי שמסכם זאת הרמב"ם: "ומשביעין את הטורף... שלא נפרע חוב זה"⁴⁴. אבל קיימת מחלוקת בעניין תוקפה של הנאמנות כלפי הלקוחות. הרמב"ם כותב: "התנה המלוה שיהיה גובה בלא שבועה הרי זה גובה ממנו בלא שבועה, אבל אם בא לגבות מיורשיו ישבע ואחר כך יגבה. ואם התנה שיגבה אף מן היורש בלא שבועה גובה בלא שבועה... בא לגבות מן הלוקח לא יטרוף אלא בשבועה שאין זה מתנה לאבד ממון חבירו"⁴⁵. הראב"ד חולק ואומר: "ולא הסכמנו עמו; ויש לנו ראיות גדולות לדברינו, שמאחר שהם לקחו ממנו אחר התנאי, אינהו דאפסידו אנפשייהו". וכתב על כך המגיד משנה: "בא לגבות וכו', פירוש אפילו התנה בפירוש על הלקוחות אין תנאו מועיל אצלם". הוא מביא את הדעות השונות ומסיים: "ודבר זה מחלוקת ישנה בין הגאונים"⁴⁶. לדעת הרמב"ם מצטרפים גם בעל העיטור והרמב"ן⁴⁷. וכך נפסק גם בשו"ע: "אין נאמנות מועיל לגבי לקוחות, אפי' התנה בפירוש שיגבה מהלקוחות בלא שבועת המלוה"⁴⁸. עם זאת הש"ך נוטה לומר, שהנאמנות תועיל גם לגבי לקוחות, אם הנוסחה הייתה מפורשת⁴⁹.

ככל הנושים זכאית גם האישה לגבות את חוב כתובתה מהלקוחות, כפי שפוסק הרמב"ם:

ועוד תקנו חכמים שיהיו כל נכסי הבעל אחראין וערבאין לכתובה, אפילו כתובתה מנה ויש לו קרקע באלפים זהובים – הכל תחת שיעבוד הכתובה. וכל שימכור אחר הנישואין מנכסיו, אע"פ שממכרו קיים, ויש לו למכור כל נכסיו אם ירצה – יש לה לטרוף אותן בכתובתה כשיגרשנה או כשימות, אם לא תמצא נכסים בני חורין.⁵⁰

ואף היא חייבת להישבע בשעה שטורפת מהלקוחות: "וכשתטרוף לא תטרוף אלא בשבועה בנקיטת חפץ כדין כל בעלי חובות, ותקנה זו כדי שלא תהיה כתובתה קלה בעיניו"⁵¹.

המחלוקת שבין הרמב"ם והראב"ד קיימת גם לגבי הכתובה:

44 רמב"ם שם, כב, י. על תהליך טריפת הנכסים המשועבדים ועל מועד השבועה ראה במגיד משנה, שם.
 45 הלכות מלוה ולוה טו, ז.
 46 הלכות מלוה ולוה, שם. וראה להלן בסוגיית נאמנות האישה בגביית כתובתה.
 47 דבריהם מצוטטים במגיד משנה, שם.
 48 חושן משפט עא, יט. וראה טור חושן משפט, ראש סימן פב.
 49 שם, ס"ק מב. הש"ך דן גם בתפיסת המלוה ובטענת "קים לי"; ראה שם.
 50 הלכות אישות טז, י.
 51 שם. על שבועה בנקיטת חפץ, ראה: ריבלין, אליסאנה, עמ' 26.

התנה עמה שתגבה כתובתה מיורשיו בלא שבועה או שתהיה נאמנת בכל מה שתטעון על יורשיו, הרי זו נוטלת מהן בלא שבועה; אבל אם באה לטרוף מנכסים משועבדים, לא תטרוף אלא בשבועה, ואע"פ שהאמינה הבעל, שאין תנאי הבעל מועיל אלא עליו ועל יורשיו, אבל להפסיד ממון אחרים אינו מועיל.⁵²

ומשיג עליו הראב"ד: "א"א איני מודה בזה; שאם קדם הנאמנות למקח, לוקח איהו דאפסיד אנפשיה."⁵³ יוצא אפוא שלדעת רוב החכמים קיים הברל בין יורשים ללקוחות.

ה. התפתחויות בנוסחה

כאמור, מסוגיית הגמרא עולה, שאם למלווה הוענקה נאמנות כשני עדים, יגבר כוחו אף על שני עדים המעידים שהחוב נפרע. אף שהדין קובע שכאשר הכוחות שקולים מעמידים את הממון בחזקתו, ואין התובע יכול להוציא ממון מן הנתבע, הכא שאני. שאם לא תאמר כך, הענקת הנאמנות מיותרת. ברור אפוא, שתכלית הנוסחה "כשני עדים" באה להעניק למלווה כוח רב גם כנגד עדים, כך כאמור עולה מלשון הגמרא, וכך פסק הרמב"ם במפורש: "התנה עליו שיהיה המלווה נאמן כשני עדים – אע"פ שהביא עדים שפרעו ה"ז גובה ממנו בלא שבועה, שהרי האמינו כשני עדים. ואפילו הביא מאה עדים שפרעו בפניהם, שהשנים כמאה."⁵⁴

אמנם כשנדייק בנוסחת רס"ג נמצא שאין הדבר כך. מצד אחד ניתנת נאמנות מלאה "מהימן הוא פלוני כדיבוריה כתרין שהדי", ומצד שני נאמר שהנאמנות תהיה רק במקרה שבו "ולית לך שְהָדִי דפרעת ליה."⁵⁵ התוצאה הזו עולה גם מתוך דבריו של רה"ג, אלא שבנוסחת רה"ג אין כל קושי, כי לא ניתנה למלווה נאמנות כשני עדים, אלא נאמנות סתם.⁵⁶

לגבי נוסחת רס"ג מתעוררות אפוא שתי שאלות: א. מהי הסיבה שרס"ג צמצם את כוחו של המלווה לעומת הכוח שניתן לו בתלמוד? ב. האם קיימת נוסחה כלשהי שיכולה להעניק כוח רב יותר למלווה?

52 הלכות אישות טו, כ.

53 שם.

54 הלכות מלווה ולווה טו, ד. כלומר, לפי הכלל של "תרי כמאה" (=כוחם של מאה עדים אינו עולה על כוח שני עדים; ראה שבועות מב ע"א), כוח הנאמנות שביד המלווה, שהיא שקולה כשני עדים, זהה לכוח מאה עדים המעידים עדות מנוגדת (במקרה זה: שהחוב נפרע).

55 ראה לעיל בנוסחת רב סעדיה גאון.

56 ראה לעיל בנוסחת רב האי גאון: "לא תפרעיה אלא באנפי סהדי".

דומה שהפתרון לתמיהה הראשונה הוא זה: יש לזכור, שבצד הנאמנות המפליגה שנותן הלווה למלווה, הוא חייב להשאיר לעצמו אפשרות כלשהי להגן על זכויותיו מפני תביעה בלתי צודקת. בכל הלוואה קיימת אפשרות סבירה שהלווה יפרע את חובו. נטילת השטר, קריעתו או רישום שובר על גביו מתאפשרים רק כאשר המלווה מציג את שטר החוב. קיימת אפשרות שהשטר אבד או שאינו נמצא בעת הפירעון תחת ידי המלווה. מהי העצה היעוצה ללווה במקרה זה? כיצד יוכל לפרוע את חובו מבלי להיחשף לתביעת אותו חוב עצמו פעם נוספת על ידי המלווה? על פי האמור בסוגיה התלמודית, גם אם יעמיד הלווה שני עדים בעת הפירעון, יהיה המלווה נאמן לכשיאמר ללווה "לא פרעת", זאת בשל הענקת הנאמנות כשני עדים. לאור זאת, צמצם רס"ג את היקף הנאמנות וקבע שאם יהיו ללווה שני עדים שפרע את החוב, ייפטר.

חוזרת אפוא השאלה ומופנית כלפי הרמב"ם. שלא כדעת רס"ג סבור הרמב"ם, שלא יועילו לו ללווה שני עדי הפירעון כנגד הנאמנות שניתנה למלווה. איזו אפשרות נותרה ללווה להוכיח את פירעון החוב, אם פרעו כשהשטר לא היה בידי המלווה? ואכן הרמב"ם מתלבט בשאלה זו ומציע ללווה דרכי פעולה: "זה שהאמין המלווה כשני עדים מה תהיה תקנתו? כשיפרע יקרע השטר, או יעיד זה המלווה על עצמו שבטל כל שטר שיש לו על פלוני, או יעיד על עצמו שלא בפני הלווה שקיבל כל חוב שיש לו אצל פלוני".⁵⁷ אם העדים מעידים ששמעו את הודאת המלווה שאמר, שהוא ביטל את כל שטרי החוב של הלווה שלפניו, או מעידים ששמעוהו, שאמר שהלווה פרע לו את כל חובותיו, תתקבל העדות, והלווה ייפטר מתשלום. הסיבה היא שהלווה האמינו על הפירעון, לכן לא נוכל לקבל עדות אחרת העוסקת באקט הפירעון. אבל אם העדות הנגדית של העדים אינה על מעשה הפירעון גופו אלא על הודאת המלווה, היא אכן מתקבלת.

יש שיטות הלכתיות שחולקות על הרמב"ם גם בעניין ההודאה, ולפיהן אף אם יביא הלווה שני עדים שהמלווה הודה בפניהם שהלווה פרע את כל חובותיו, ומנגד טוען המלווה עתה שהחוב לא נפרע, יחויב הלווה לשלם.⁵⁸ אך גם לשיטה זו, המחמירה עם הלווה, יכול הלווה למנוע מעצמו בעיות בעתיד, אם יפרע את החוב בפני בית הדין. במקרה זה לא יחויב הלווה לשלם פעם נוספת.⁵⁹

57 הלכות מלוה ולוה, שם.

58 מגיד משנה, שם, בשם הרמב"ן; ר' ישעיה מטראני, מובא בספר תקון סופרים לרשב"ש, בסוף ספר יבין שמועה לרשב"ן, דף סד ע"א - סה ע"א; שו"ת הרשב"א, א, סי' תתקכב; שו"ת מהרשד"ם, שם.

59 ר' ישעיה מטראני, שם. בספר תקון סופרים לרשב"ש, שם, כותב בשם בעל התרומות, שגם אם יביא הלווה עדים שהמלווה מחל לו על החוב, נחשב הדבר לעניין אחר, והלווה ייפטר מלשלם. לפי שו"ת הרשב"א, ז, סי' שלח, גם אם הלווה אוהז בירו שובר בכתב-ידו של המלווה, פטור. מהר"ם אלשיך כותב, ששובר בכתב ידו של המלווה מועיל לדעת הכול; ראה שו"ת מהר"ם אלשיך, סי' נא.

יש שרואים במחלוקת הנוכרת מחלוקת בלשון הנוסחאות, ולא מחלוקת מהותית. המחלוקת קשורה לנוסחה "עדים כשרים". וכך כותב הבית יוסף בשם ספר התרומות:

שיש מצריכים לכתוב בשטרות שיהא נאמן כשני עדים כשרים, דאי לאו כשרים – נהי דלוה לא יכיל למימר אשתבע לי... אבל אם יבואו שנים ויאמרו פרוע הוא, ומלוה אומר אינו פרוע, הווי להו תרי ותרי, ואוקי ממונא בחזקת מאריה, ויפסיד המלוה; אבל אחר שהאמינו ככשרים, המלוה נאמן יותר משני עדים, שאם אתה אומר ששני עדים יכולים להכחישו – אשתכח דלאו כשרים הוי איהו.⁶⁰

כלומר, השאלה אם המלוה יגבר על שני עדי הפירעון של הלווה תלויה בנוסחת הענקת הנאמנות. אם המלוה קיבל נאמנות כשני עדים בלבד, אני אין כוחו עומד לו כנגד עדי הפירעון של הלווה, והוא יפסיד את כספו. אך אם קיבל המלוה נאמנות כשני עדים כשרים – גובר כוחו על עדי הפירעון, יהא מספרם אשר יהא.

כפי שראינו לעיל, התלמוד עצמו לא חש לדקדוק זה בנוסחה. על פי התלמוד, אף אם יעניק הלווה למלוה נאמנות כשני עדים בעלמא, לא יוכל הלווה להוכיח את פירעונו על ידי עדים. ברם, אף שאין רב סעדיה גאון מציין במפורש, אפשר שלפי שיטתו אכן יש מקום להבחנה בין הנוסחה "שני עדים כשרים" לבין הנוסחה "שני עדים" סתם.

אמנם בעל ספר התרומות עצמו אינו מקבל הבחנה זו והוא כותב: "ואין בנו כח להעמיד דבר זה להפריש בין עדים כשרים לעדים סתם, כי סתם עדים כשרים הם. גם המורים לא אחזו בלשונם כי אם האמינו כשני עדים ולא כתבו כשרים".⁶¹

ואפשר שקיים קשר בין שתי הסוגיות האחרונות. לאור הנחת היסוד הנוכרת, שהמערכת המשפטית חייבת להשאיר ללווה פתח כלשהו לאמת את פירעונו נוכח הנאמנות שהקנה למלווה, ייתכן שהדיון לגבי תוספת המילה "כשרים" כרוך במסקנות הדיון לגבי "הודאה". כל זמן שלא הוכרעה השאלה, אם עדות העדים על הודאת המלווה שהחוב נפרע עומדת לו ללווה בפני התביעה לשלם שוב את סכום החוב, האפשרות שנותרה בידי להגן על זכויותיו היא העמדת שני עדים, שיהיו נוכחים בעת הפירעון. הצגת העדים הללו תפטור אותו מתשלום החוב. אבל בתקופה מאוחרת יותר, משהוכרעה סוגיית ההודאה, ונקבע לפי רוב השיטות, שאם הלווה יפרע את החוב ויקבל את הודאת המלווה על כך בפני שני עדים או בפני בית הדין, ייפטר מהחוב, אני

60 בית יוסף על טור חושן משפט עא, יא.

61 כך נאמר בספר תקון סופרים לרשב"ש, שם. כמו כן הוא מביא שם מחלוקת בין הראב"ד והרא"ש, אם נאמנות סתם תגבר על עד אחד שטוען שהחוב נפרע, ונוטה להכריע שהנאמנות אכן תגבר, והלווה יהויב לשלם.

אפשר היה לחזק את נוסחת הנאמנות הבסיסית באופן שתועיל גם נגד עדים המעידים על פירעון. אמנם כדי שלא להוציא לעז על הראשונים שפקפקו בחוסנה של הנוסחה הבסיסית, ביקשו להוסיף לה את המילה "כשרים". כלומר, הנוסחה הבסיסית תעמוד לו למלווה גם כנגד עדי הפירעון של הלווה, אם דאג הלווה לצייד את המלווה בנוסחה מקיפה שכוללת את הביטוי "כשני עדים כשרים". נוסחה קלה הימנה, דהיינו "כשני עדים" גרידא, לא תעניק למלווה את מלוא היקף הנאמנות. אחרים לא חששו ללעז זה ונתנו תוקף מלא לנוסחה הבסיסית גם ללא המילה "כשרים". אך חיזוקה של נוסחת הנאמנות הבסיסית נעשה רק לאחר שהוכרעה סוגיית ההודאה ונקבע, שעדי הודאתו של המלווה יסייעו ללווה.

1. "סיטראי נינהו"

למחלוקת דלעיל יש השלכה על טענת "סיטראי נינהו". בגמרא נאמר:

אבימי בריה דרבי אבהו הוו מסקי ביה זוזי בי חוזאי, שדרינהו ביד חמא בריה דרבה בר אבהו, אזל פרעינהו. אמר להו: הכו לי שטרא, אמרו ליה: סיטראי נינהו. אתא לקמיה דרבי אבהו, א"ל: אית לך סהדי דפרעתניהו? אמר ליה: לא, אמר ליה: מיגו דיכולין לומר לא היו דברים מעולם, יכולין נמי למימר סיטראי נינהו.⁶²

טענת "סיטראי" (דהיינו, "מצד אחר") עניינה: הלווה שלפנינו חייב לי ממון נוסף בגלל חוב אחר. באירוע שלפנינו מודה המלווה שהחוב האחד נפרע, אלא שלטענתו חייב לו הלווה חוב נוסף שלא נפרע עדיין, לפיכך הוא מבקש להמשיך ולהחזיק בשטר החוב. הכרעת הגמרא באירוע זה הייתה מכיוון שיש לו למלווה טענת "מיגו", כי יכול היה לומר: "לא היו דברים מעולם"; כלומר, לא פרעת כלל את החוב. שהרי אין ללווה או לשלוחו עדים שהחוב נפרע. ומתוך שיכול היה לטעון: "לא היו דברים מעולם", נאמן הוא גם כשטען "סיטראי נינהו".

גם בסוגיית הנאמנות עלתה השאלה, אם המלווה נאמן בטענת "סיטראי נינהו". כלומר, האם כנגד טענת הלווה שהחוב נפרע רשאי המלווה לומר, שעדיין קיים חוב אחר שטרם נפרע, והוא תובעו עתה. התשובה תלויה בכוחו של המלווה לטעון: "לא היו דברים מעולם". אם הנאמנות שהוענקה למלווה היא מרבית ובכוחה לעמוד אף כנגד שני עדי פירעון שמביא הלווה, אזי מתוך שיכול לומר "לא נפרעתי", יכול לומר

62 כתובות פה ע"א.

גם "סיטראי נינהו". אבל אם אין בכוחו של המלווה לטעון "לא היו דברים מעולם", אזי לא תעמוד לו טענת "סיטראי נינהו".

לפיכך, על פי סוגיית הגמרא והכרעת הרמב"ם, שהנוסחה הבסיסית גוברת על עדי הפירעון של הלווה, יכול המלווה לטעון סיטראי נינהו. כדי להדוף כל תביעה נוספת של המלווה, חייב הלווה להעמיד עדים על הודאת המלווה או על פירעון בפני בית דין. אך לפי שיטת רס"ג, המלווה לא יוכל לטעון "סיטראי נינהו", כיוון שאינו יכול לטעון "לא היו דברים מעולם".⁶³

ז. גלגול שבועה וחרם

קיימת שאלה נוספת, מהי השפעת נוסחת הנאמנות על סוגיית גלגול שבועה. יש להעיר, שהנסיכות להתרחשותו של אירוע כזה הן נדירות. עם זאת מן הראוי להתייחס מבחינה הלכתית גם למקרה נדיר זה. יש סיטואציות שהתובע חייב בשבועה. כגון זו המתוארת בהלכות מלוה ולוה טו, ה: אחרי שפרע את חובו, טען המלווה שלא פרעו, והלווה שילם לו גם הפעם, אך חזר ותבע את המלווה בבית דין על ששילם פעמיים, והמלווה כופר בזה – חייב המלווה ללווה שבועה ("שבועת היסת"), שלא שילם אלא פעם אחת. דוגמה אחרת להטלת חיוב שבועה על המלווה (הלכות מלוה ולוה יד, יא; הלכות טוען ונטען א, ב): אם באירוע הנזכר הביא הלווה עד אחד המעיד שהחוב כבר נפרע, חייב המלווה להישבע שבועה דאורייתא כדי להכחיש את העד. ואף על פי כן, אם העניק הלווה למלווה נאמנות, המלווה פטור משבועה. אבל לעתים מצטרף לנסיכות הללו אירוע נוסף שאירע בין המלווה והלווה, ללא כל קשר להלוואה הנזכרת לעיל, ובעטיו מחייבים את המלווה שבועה ללווה. במקרה כזה מתעוררת השאלה, אם אגב השבועה שהמלווה חייב להישבע ללווה בגלל העניין האחר אפשר להטיל עליו שבועה גם בקשר להלוואה המדוברת, על פי הנוהל המשפטי של "גלגול שבועה" (קידושין כז ע"ב; רמב"ם הלכות טוען ונטען א, יב). האם נוסחת הנאמנות שכוללת פטור משבועה כוללת גם פטור משבועה ע"י גלגול? הרא"ש סובר, שאין משביעים את המלווה שקיבל נאמנות אף לא על ידי גלגול, אך יש חולקים.⁶⁴ בוודאי על רקע הדיון הזה התרחבה נוסחת הנאמנות וכללה במפורש פטור מכל שבועה, ובכלל זה גם פטור מ"גלגול שבועה".

63 שו"ת הרי"ף, רעח; שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' נא; קיב. לסוגיית מיגו ראה י' ריבלין, 'מיגו', עבודת גמר לתואר השני, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ח.

64 ב"י, חו"מ עא, א.

עם זאת, כפי שראינו לעיל, לא לכל דבר ועניין תועיל נוסחה רחבה ומפורשת. כבר ראינו, שלדעת רוב הפוסקים אין הנאמנות, מפורשת ככל שתהיה, מועילה לגבי לקוחות. כיוצא בזה יש מקום לשאול, מהו הדין לגבי הטלת "חרם סתם". חרם סתם מתבצע, כאשר אין אפשרות לחייב שבועה או אלה. יכול אדם לומר: "כל מי שיש בידו ואינו מחזיר, כך וכך יהיה לו".⁶⁵ ובענייננו יאמר הלווה: "כל מי שתובע ממני ממון ואין לו זכות לעשות זאת, יהא בחרם". האם יהיה הלווה רשאי לבצע זאת, לאחר שבזמנו העניק למלווה נאמנות, שכללה גם פטור משבועה ומגלגול שבועה? התשובה שלילית. יתרה מזאת, גם אם נוסחת הנאמנות כללה בפירוש פטור מחרם, היא אינה מחייבת. וכך מובא בבית יוסף: "אין הנאמנות מועיל שלא להחרים חרם סתם, אפילו אם פירשו בפירוש, וכ"כ רה"ג בתשובה".⁶⁶ הסיבה לכך מצויה בדבריו של רה"ג: "משום שלא האמינו לגזול; ואם לא גזלו, אין החרם חל, ואם גול – יחזיר".⁶⁷

ה. נאמנות - שופרא דשטרא ?

אחת השאלות היסודיות המלווה את מחקר השטרות בכלל ואת חקר השטר העברי בפרט, נוגעת בשאלת הנוסחה המאובנת והפיקטיבית. הואיל וסופר השטרות מעתיק בדרך כלל את השטר הנדרש לו עתה לפי בקשת הצדדים מתוך שטרות קדומים שהיו לפניו, יש מקום לשאול, אם שילוב נוסחת הנאמנות בשטר אכן נעשה לפי בקשתו המפורשת של הלווה או שהיא נכתבה מתוך שגרה של כתיבת הסופר (או כנוסחה שבאה לידיפות את השטר ולנאותו), ומשום כך אינה מחייבת. כעיקרון, ההנחה

65. ב"י, שם שם, ו-ז. "סתם" משמעו, שהטלת החרם או הקללה אינה מכוונת במפורש כלפי מישהו הנקוב בשם אלא באופן כללי, כלפי "כל מי שעשה כך וכך". על ההבדל בין שבועה חמורה לביל אלה, ראה ריבלין, אליסאנה, עמ' 225.

66. ב"י, שם. וכן בתשובות הגאונים, הרכבי, סי' תצד, עמ' 336: "ואם רצה להחרים סתם על מי שנפרע ממנו מה שאינו חייב לו אין מונעין זה, וכך הדין".

67. תשובות הגאונים, מהד' ליק, סי' כב; הובא בתקן סופרים לרשב"ש, שם. לעתים מופיעה בשטר החוב הנוסחה "בלא גלגול שבועה ואפי' חרם סתם", אף ללא הענקת נאמנות כשני עדים כשרים, ראה למשל תשובות גאוני מזרח ומערב, מהד' י' מיללער, ירושלים תשכ"ז, סי' קצב, דף 1 ע"א-ע"ב. דומה שחלה התפתחות בסוגיה זו. כך, למשל, בתשובות הגאונים מזכירים נוסחת נאמנות שכיחה שמעניק הלווה למלווה, באופן שדבריו של המלווה ייאמנו יותר מדבריו של הלווה, אבל מייד מוסיפים, שהנאמנות הזאת מוגבלת: "ונאמנות דרגילין למיכתב בשטרי הלואה דמהימן ליה לווה למלוה טפי מן נפשיה אבל טפי מן שהדי לא מהימן ליה"; ראה תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, סימן רלד, עמ' 113. אך מכאן ואילך התחזקה נוסחת הנאמנות, העניקה למלווה כוח רב, ומסגרתה שנת הוצאה, עמ' 149. נעיר כאן, שלנוסחת החרם סתם מצטרפת לעתים נוסחת "הדרת הראש", על פי משנה סנהדרין ג, ב.

הבסיסית היא, שכל מה שנכתב בשטר אכן היה ביוזמת שני הצדדים או לפחות בהסכמתם. וכך כותב כבר אחד הגאונים: "אם כתוב בשטר המשכונה נאמנות שיפרע בלא שבועה, לא היה מחוייב שבועה... אבל אם אין בשטר המשכונה נאמנות לגבות בלא שבועה, היה מחוייב שבועה".⁶⁸ אמנם אם ידוע על מקום מסוים שבו אין הסופר נועץ בלווה, אלא "שם יכתבו הנאמנות בלא נטילת רשות לזה מהאיש שמעידין עליו -- אין סומכין על נאמנות זו אלא בודקין אותה אם אמיתית היא אם לאו".⁶⁹

למעשה נוגע דיון זה לעניינים רבים מענייני השטר, וכבר הראיתי במחקרי על שטרי אליסאנה, שחכמי ההלכה גינו בכל תוקף שימוש בנוסחה קפואה שלא הותאמה לכל מקרה בנפרד, ושהמתחייב לא הורה במפורש לכתוב אותה או לא נתן הסכמתו לה בדיעבד.⁷⁰

סוגיית הנאמנות מהותית ביותר לעצם תוקפו של השטר, ולכן ההקפדה בסוגיה זו רבה מזו שקיימת ביחס לנוסחאות השטר האחרות. בנוסחאות המופיעות בתוך ספרי השטרות השונים מדובר לא רק על כך שנוסחת הנאמנות תהיה ידועה לשני הצדדים, אלא שתהא בה אף אזהרה לצד המתחייב: "ואתרינא ליה ואמרנא ליה: חזי כד פרעת ליה זכו ואילא... מהימן הוא פלוני בדיבוריה כתרין שהדי".⁷¹ "והכין אתרינן ביה... ואילא... מהימן פלי דגן למימר".⁷² וכן: "והתרינו בו... נאמן יהא עליך".⁷³

לגופו של עניין, הבית יוסף מביא את הן את דעתו של הרא"ש והן את דעתו של בעל "ספר התרומות". לכאורה דעות אלה סותרות זו את זו, אך הוא מיישב את שתייהן. מדיונו עולות המסקנות הבאות:

1. אם יש מנהג פשוט במדינה, דהיינו, המנהג הוא על דעת הכול, והכול אמורים לדעת אותו, אין כוונת הלווה או המתחייב היא בוודאי על דעת המנהג המקובל והוא מחייבו. וזה לשון הבית יוסף: "כל דבר שנהגו במדינה לכתוב, הן נאמנות, הן פקבוה בשוק, הן שאר שופרי דשטרי שכבר נהגו סופרים לכתוב, כל מי שמקנה בסודר לכתוב שטר – דעתו שיכתבוהו כמנהג המדינה". לפי זה אין צורך בהתראה ובהקנאה מיוחדת על כל עניין.

68 תשובות גאוני מורח ומערב, שם, סי' רכב, דף טא ע"א-ע"ב. וראה תשובות גאונים קדמונים (רבינו יוסף טוב עלם), סי' נב, דף יא ע"ב.

69 תשובות הגאונים, מהר" הרכבי, שם, סי' קב, עמ' 285.

70 ריבלין, אליסאנה, עמ' 17-20.

71 רס"ג, שטרות (לעיל, הערה 19).

72 רה"ג, שטרות (לעיל, הערה 21).

73 רי"ב, שטרות (לעיל, הערה 23).

2. אם אין מנהג המקום לכלול את הנוסחה בשטרות, ובוודאי אם המנהג הוא לכתוב זאת רק כ"שופרא דשטרא", היינו נוי השטר, בלא כיסוי לדברים,⁷⁴ אם הלווה טוען שלא התכוון להעניק נאמנות, אזי אם העדים אינם מעידים שקיבלו הוויאה מפורשת ממנו ושנכתב קניין מיוחד על עניין הנאמנות, הלווה אכן יזכה בטיעונו. ולכן בדרך כלל יש לקבל הקנאה מפורשת ומיוחדת על הנאמנות ועל ביטול המודעות כדי לדהות אתר כך את התנעורת הלווה.⁷⁵

יש שנהגו לחזק את ההתחייבויות שבשטר לא רק באמצעות הקניין הנדרש, אלא אף בשבועה.⁷⁶

המסקנות המעשיות הנובעות מדברי הפוסקים:

- א. הענקת מרבית מצד הלווה צריכה לכלול נאמנות כשני עדים כשרים.
- ב. בעת הפירעון יקפיד הלווה לקבל את שטר החוב מידי המלווה ואף לקרוע אותו. אם אין השטר מצוי בידי המלווה, על הלווה לדרוש ממנו הודאה בכתב ידו שהחוב נפרע. קיימות חלופות אחרות: הודאת המלווה (בעל-פה) בפני בית דין שהחוב נפרע, או לפחות הודאה כזאת בפני שני עדים.

74 כאמור, נוהג רע זה גונה על ידי החכמים.

75 כך נפסק גם בשו"ע, שם. וראה שו"ת הריטב"א, סי' קלח. בספר תקון סופרים, שם, מובאת מהלוקת בין הרמ"ה והרא"ש בשאלת הקניין. לדעת הרמ"ה, אם הוענקה הנאמנות בשעת ההלוואה, אין צורך במעשה קניין, ורק אם הוענקה לאחר קבלת ההלוואה, יש צורך בזה. לדעת הרא"ש, גם בזו וגם בזו אין צורך במעשה קניין, והרשב"ש הכריע כרמ"ה. בבית יוסף (חו"מ סי' עא) הוכרע, שנוסחת הנאמנות מועילה לא רק כנגד פירעון מלא אלא גם כנגד פירעון חלקי, אף אם הנוסחה לא כללה את הביטוי "כין בכלול ובין במקצתו". אם המלווה החזיק כפרן בעניין אחר, נשללת ממנו הנאמנות. כך משמע בתשובה של ר' משולם ב"ר קלונימוס, שהובאה אצל רבנו ירוחם, סוף נתיב ו, ובספר התרומות שער כו, ח"ב, סי' ב. וראה גם שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ד"פ, סי' תתנט. בשו"ת הרשב"א (ח"ב, סי' שלה) נכתב, שהנאמנות מועילה רק לעניינים הכתובים בשטר, ולא על הנאים שהוסכמו בעל-פה בין הצדדים.

76 ראה למשל שו"ת מהרשד"ם, חושן משפט, סי' תכג; שו"ת דברי ריבות, סי' ריא. על השבועה כמחזקת את התחייבות הממונית ראה י' ריבלין, "קובץ נוסחי שטרות מצפון אפריקה", אסופות יד (תשס"ב), עמ' קיג-קכד; J. Rivlin, "Incarceration for Non-Payment of Debts", *Jewish Law Association Studies* XII (2002), pp. 193-206

ט. סיכום

סוגיית הנאמנות היא אחת הסוגיות המהותיות והמרכזיות ביותר בחקר השטר. סוגיה זו אינה עוסקת באחד מפרטי השטר אלא במרכיב עיקרי שבכוחו לערער את כל נושא תוקף השטר. הדיון בהיקפה של סוגיה זו, בתוקפה, בנוסחאותיה המפורשות והסתומות ובכוחן של אלו, כמו גם בשאלת ה"שופרא דשטרא" הריהו דין ייצוגי בנוסחאות הנכללות בשטר העברי.